ستراتیژیەتی دەق

عەبدولموتەلیب عەبدوڵلا

دەق بەپێی باکگراوەندی فیکری و فەلسەفی هەڵگری کۆمەڵێک پێناسەی جیاوازە. (ژۆلیا کریستیڤا) دەڵێت:- دەق بەگشتی ناچێتە سەر رەچەڵەکی زمان، بەڵکو لە مەسەلەی ئەسڵی زمان خۆی دەرباز دەکات و لە میانی پانتاییەکانی دەقدا بەهەڵکۆڵینی هێلێکی ستوونی هەڵدەستێت، لەوێشەوە بە نموونەی دەلالەتەکان دەگات، کە زمان لە حاڵەتی وێنەگرتن و گەیاندن نەیتووانیوە بیگەیەنێت، ئەگەرچی وا ناونراوە١.

لێرەدا نەچوونە سەر ئەسڵی زمان بەو مانایە دێت کە دەق بەردەوام لەنێو زماندا لە کەشفکردندا خۆی هەڵدەگرێتەوە، لەوێوە دەشێ هەموو ئەو ماناو دەلالەتانەی لەخۆ حەشار دابێت،

كە وەک باكگراوەندی مەعریفیی و سۆسیۆلۆژیی و دەروونیی و مێژوویی خۆیان دەنوێن. كەواتە ئەگەر لە لایەک نەچوونە سەر ئەسڵی زمان تەعبیر لە داڕووتانی زمان بكات و لەوێوە (داهێنان) زمان بدوێنێت، ئەوە بە دیووەكەی دیكە نەچوونە سەر ئەسڵی زمان خۆلادانە لەو باكگراوەندە، نەک لە پێناو لەبیركردن، بەڵكو لە پێناو دووبارە بەبیرهێنانەوەو چێژەوە. كەواتە خۆلادان لێرەدا بە قەد ئەوەی مانای بە بیر هێنانەوەو چێژو بونیادنانەوەیەكی دیكەی جیاواز دەنوێنێ ئەوەندە لایەنە نێگەتیفەكە جێبەجێ ناكات.

هەر لێرەوە دەتوانین بڵێین نەچوونە سەر رەچەڵەكی زمان وەک چۆن بەبیرهێنانەوەی باكگراوەندی زمانە، بە دیووەكەی دیكەش سەرەتایەكی دیكەی دەستپێكردن وازی دەكات. بەو مانایە دەشێ هەر دوو رووەكەی نەچوونەوە بۆ سەر رەچەڵەكی زمان تەعبیر لە ناكۆتای جیاوازییەكان بكات، ئەو جیاوازییانەی كە پێكهاتەیەكی بێ سنوور دەنەخشێنن، یان بە مانایەكی دیكە دەشێ بڵێین دەق هەڵگری ئەزموونی زمانە، لەوێشەوە پرس و گومانە باوەكان تێكدەشكێنێت و راڤەكردنێكی دیكەی جیاواز بە پەیوەندییەكان دەبەخشێت.

كەواتە زمان لە دەقی ئەدەبیدا لە رێگەی زەمەن و شوێن و مێژووەوە وەک بوونەوەرێكی جوڵاو دێتە ناوەوە، هەر لەوێشەوە داهێنەر دەتوانێت زەمەن و شوێن و مێژووی تایبەت بەخۆی بخاتەوە، بەو مانایەش هەر چەندە زمان قوڵتر خۆی بنوێنێ و ئەزموونداراتر بێت، ماناو دەلالەتەكانی زێترو بەرفرەوانتر دەبن. بەڵام ئەگەر باكگراوەندی زمان جۆرێک لە «جێگیربوون» لەخۆ بگرێت نووسەری داهێنەر لەوێوە «جێگیر-نەبوون» پراكتیزە دەكات كە داهێنان لە دڵەڕاوكێ نابێتەوە.

كریستیڤا

كەواتە قسەكردن لە سەر داهێنان بەشێكی زۆری قسەكردنە لەسەر دەلالەتە جێگیرنەبووەكانی زمان، لێرەدا دەتوانین بڵێین دەق لە دەنگدانەوەی ئاستە پەنهان و جیا جیاكانی گوتندا خۆی هەڵدەگرێتەوە، یان بە مانایەكی دیكە لە دەستكاریكردنی گوتن خۆی وازی دەكات، بەڵام كاتێک گوتن دەتوانێ دەق وێنە بكات، كە دەربڕی ئازادییەكانی خۆی بێت، كە بتوانێت نەگوتراوو ئاستە جیاوازییەكانیان بەرجەستە بكات، ئەوەش راستەوخۆ بە پرۆسەی خزینی زمانمان پەیوەست دەكات و دەكەوێتە دەرەوەی گەیاندن و دەلالەتكردنەوە، بەڵام نەک بەو مانایەی كە نكۆڵی لە گوتراوەكان بكرێت، لەو حاڵەتەدا گوتراوەكان دەبنە بەشێک لە یادەوەری دەق و چینێک لە چینەكانی ماناو دەلالەت، لێرەدا دەق وەک

(بارت) دەڵێت: نە کـــۆنتـــرۆڵکردنەو نە ئیـــســتــهــلاککردن، بەڵکو هەوڵدانە بۆ خـۆ والاکردن٢.

کـەواتە دەقی ئەدەبی بونیـادێکی کـراوەیە و قـابیلی چێـژو دامــەزراندنی بەردەوامــە، یان بەمانایەکی دیکە لەبەر ئەوەی کراوەیە، بۆیە دەشێ هەڵگری خــــوێندنـەوەی بـەردەوام بـێـت، بـەڵام وەک گـوتمان «کـرانەوە» ئاسـتی جیـاواز و رەهەندی جیـاواز لەخۆ دەگرێت، چونکە ئەگەر یەکـەمین کـەرەسـەی دەقی ئەدەبی زمـان بێت و لەوێوە «کــرانەوە» بتــوانێت بە جۆرێک لە جـۆرەکـان خـۆی بســـەپێنێت، دووەمین کـــەرەســەی دەقی ئەدەبی جوانگوتنە، وەک چۆن ئاستی سێیەمیش میکانیزمی کارکردنە، یان چیگوتن. چیگوتن ئەو بونیـــادەیە، کــە ئاست و چینی دەمـەتەقـێـئـامـێزی لەخۆ گرتووە، هەر لەوێشەوە بەخوێنەران دەگات.

چیگوتن هەڵگری خـــوێندنەوەو لێکدانەوەو راڤەکردنی جیاوازەو خوێنەر و ئاستی خوێندنەوەی جـیــاواز لەخــۆ دەگــرێت، بەمـــانـایەکی دیکە پانتاییەکی کراوەیە بۆ دەمەتەقێ و ئاڵوگۆڕکردنی جیاوازییەکان، ئەو ئاڵوگۆڕکردن و قبوڵکردنەش ئەگەر بەشێکی پەیوەندی بە زمان بکات، بەشێکی پەیوەندی بە چۆنگوتن وجـوانگوتنەوە هەیە، وەک چۆن بەشـێـکی دیکەشی لە سـەر ئەو بونیـــادە دەوەستێت کە داهێنەر دەیخاتەوە.

نابێ لە بیـرمـان بچێت بەتەنـهـا مـەدلولی زمـان ناتوانێت هەڵگری پێناسـەکـانی دەق بێت، ئاسـتـە جیاوازەکانی دەق بنەخشێنێ، بەو مانایەش لەوێوە قـسـە لە مـەدلولی زمـان دەکـەین کە بەهەڵکۆڵینی هێڵێکی ستوونیی هەڵدەستێ، ئەو هێـڵــەش کـەشـفی مـاناو مـەدلولی رۆشنبـیـریی و چێـژو جـوانی و دنیـابینی و ئاسـتی بەرز گـــوتن دەکـــات، لێـــرەدا ئەگـــــەرچی چیگـوتـن و چۆنگووتن گـرنگی تایبـەتی خـــۆیان لە فـــرە رەهەندی و بەرزگـــرتنی ئاسـتی زمـان و دەلالـەت و دەســــەڵاتی خوێندنەوەو جـیـاوازیـیـەکـاندا دەنوێنن، بەڵام لە بیـــرمـــان نەچێت هەرگـــیـــز ئەوە مـــەرجی هاتنەوە لەگـــەڵ راستـیـیـەکـان ناخـاتەوە، بەڵکو مەرجی گومـان و پرسـیـارە جۆراوجـۆرەکـانی لەخۆدا حـەشار داوە، دەلالەت لەوە دەکات کە چەند توانای تەجاوزکردنی شتە باوەکـانی پێیە، بە دیووەکەی دیکەش چەند دەتوانێ هەڵگری ئاســتــە بەرزەکــانی زمـــان و ئیستێتیکاو چێژو مەعریفە بێت، ئەوەش هەروەک چۆن دەشێ بەشێوازی گوتن و پێکهـاتەی رستە و ئاستی فیکری و مەعریفی و دەلالەتەوە پەیوەستی بکەین، بەدیووەکەی دیکە دەشێ بە نواندن و چێژو دروستکردن و داهێنانەوە بەند بێت.

رۆلان بارت

واته ئەگەر دەقی ئەدەبی خۆی لەنێو وزەو هێزە دەلالەت ئامێزە نەگوتراوو شاراوەکانی چیگوتن و چۆنگووتن حەشار دابێت، لەوێوە بتوانێت خۆی لەنێو زمان و ئاستە جیاوازەکانی رۆشنبیریدا بدۆزێتەوەو بەدینامیکیەتی خۆی فەزایەک بێنێتە ئاراو بتوانێت لەو فەزا رەنگاو رەنگەدا بەشێوەیەکی بەرجەستە خۆی بنوێنێ، ئیتر هەر لەوێشەوە دەتوانێت زەمەنەکان ببڕێت و بە ستوونیی دابەزێت و ئاسۆیەک لە چاوەڕوانی تایبەت بەخۆی بخاتەوەو ئامادەگی خۆی بەرجەستە بکات.

لەنێوانی چیگوتن و چۆنگوتن، لەنێوانی زمان و ئاستەکانی خەیاڵ و فیکرو مەعریفە، لەنێوانی ئیستێتیکاو چێژ، دەشێ ئاماژە بە ژانرەکان بدەین، وەک چۆن لەنێوان دەسەڵاتی رۆشنبیریی و دەسەڵاتی خوێنەردا دەشێ ئەو چاوەڕوانییە بخوێنینەوە کە دەق دەیخولقێنێ، بەڵام وەک چۆن مەرجی چیگووتن و چۆنگووتن بە ئاستەکانی زمان و رۆشنبیریی و فیکری و مەعریفییەوە بەندە، بە هەمان شێوەش مەرجی ئەو فەزا رەنگاو رەنگەی کە دەق لە چاوەڕوانی خوێنەر دروستی دەکات، ئاستی هوشیاری و ئازادی و جیاوازییەکانی خوێنەری لەخۆدا هەڵگرتووە.

لێرەدا دەکەوینە دوتوێی سیانەی مەرجەع و بونیادو بۆچوونی فەلسەفیەوەو هەر لەوێوە دەشێ چەمکی دال ومەدلول دیاری بکەن.

ئەگەر وایدابنێین کە دەق بەر لەوەی بە خوێنەر بگات، یەکەیەکی فیکری و ئیستێتکی و مەعریفی سەربەخۆی لەخۆ حەشار دابێت، لەگەیشتنی بە خوێنەر یەکەیەکی فیکری و مەعریفی و ئیستێتیکی نوێ بە ناوی فەزای خوێندنەوە دامەزرێنێ، ئەوە نووسین لەرووی دەربڕینەوە نوێنەرایەتی سیستەمی مەعریفە دەکات. هەروەک ئەو فەزایەی کە بۆ خوێنەریش دروست دەبێ فەزایەکە هەڵگری کۆمەڵێک ئاست و دەریچەو خەیاڵ و یەکەی مەعریفی جیاوازو فرە رەهەند، فەزایەکی دەمەتەقێئامێزە، دواجار توانای قبوڵکردنی خوێنەرو خوێندنەوەی جیاوازو ماناو بیرو بۆچوونی جیاوازو ئاستی مەعریفی جیاوازی پێیە، فەزایەکە قابیلی تەقینەوەی جۆراوجۆری ماناو خەیاڵ و ئیستێتیکا و پرشنگی جۆراوجۆری زمانەوانیی و فیکریی و مەعریفیی چێژئامێزە. بەو مانایەش رەهەندی نووسین و خوێندنەوە رەهەندی ئاماژەو ماناو رەهەندی سیمەی جیاوازە، هەروەها هەر لەوێوە دەتوانین لە رێگەی تانوپۆکانی دەقەوە چەمکە (دەلالی-ئاماژەیی)و (مەدلول-سیمە)ەکانی دیاری بکەین، وەک چۆن لە رێگەی خوێنەرو خوێندنەوەوە دەشێ بەشداری لە داهێنانی یەکەکانی ئەو دەقەدا بکەین.

ئەگەر بتوانین بڵێین مەرجەع لە تێگەیشتنی زمانەوانیدا پانتاییەکی بەرفرەوان لە رستەو دەستەواژەو چەمکە فیکریەکان دادەمەزرێنێ و لەوێشەوە پێناسەی مەعریفی بۆ دەق دەخاتەوە، ئەوە هەر لە سەر بنەمای ئەو مانایەوە دەشێ بڵێین مەرجەع لە دەسەڵاتی دەقدا (رەنگدانەوەی) پێکهاتەی مەعریفی و فیکری و کۆمەڵێک چەمک و پەیوەندی و خەیاڵ و بۆچوونی ئەو نووسەرەیە کە نوێنەرایەتی بەرهەمهێنانی دەکات٣.

له بەرامبەر ئەوەش سیستەمی (بۆماوە) له دەسەڵاتی خوێنەردا، یان بە مانایەکی دیکە خەزینی رۆشنبیریی خوێنەر رەنگدانەوەی هەمان ئەو چەمکگەلەیە کە خوێنەر لە خوێندنەوەو راڤەکردن و لێکدانەوەدا دەیخاتەوە.

لێرەدا دەبینین بۆ تێگەیشتنی دەق دەکەوینە پرۆسەیەکی بەرامبەرکێوە، یان بە مانایەکی دیکە پرۆسەی (دان) و (خواستن) خودی پرۆسەی ناوبراویش نوێنەرایەتی بە یەکگەیشتنی خوێنەرو دەق دەکات، ئەو بەریەککەوتن و بەیەکگەیشتنەش لە میانی چۆنیەتی و ئامادەیی تەواوی حاڵەتەکاندا ئەتمۆسفێرێکی هاوبەش بۆ خوێندنەوە دادەمەزرێنێ، وەک چۆن بوونی خۆیشی لەو ئەتمۆسفیرە سەربەخۆیەدا هەڵدەگرێتەوە، هەر بەو مانایەش چەمکەکانی (خوێنەر-دەق) لە بەیەکداچوونی فیکرو خەیاڵ و چێژو مەعریفەوە مەرجەعیەتێک بە تەسەوری خوێندنەوە دادەمەزرێنێت، بەڵام لەبیرمان نەچێت ویستی ئازادانەی خوێنەر لە رێگەی چەمکی جیاوازییەوە کار لە هەڵوەشانەوەی بۆچوونی مەرجەعی و (ژینگە-دەوروبەر)ی دەق و شیکردنەوەی چەمکە رەفتار ئامێزە فەلسەفیەکان دەکات.

لە خوێندنەوەدا هەموو تانوپۆیەک لە تانوپۆکانی دەق لە ئامادەیی و تەسەوری دیاریکراوی خوێنەردا بەشداری خۆی دەنوێنێت. ئەوەش ئەگەر بەشێکی بۆ مەرجەعیەت بگەڕێتەوە، بەشێکی بۆ ئامادەیی (دەوروبەر) و حاڵەتی دەروونیی و هوشیاریی و ئاگایی و خەیاڵ و وێڕای ئەوانەش جەربەزەیی و سەرکێشییەکانی خوێنەر دەگەڕێتەوە، یان بە مانایەکی دیکە ئەگەر سەرچاوەی مەعریفی لە تۆمارکردنی چەمک و پەیوەندییە سیاسی و مەعریفی و کۆمەڵایەتی و دەروونی و رەفتار ئامێزەکان بەشداری بکات، دەشێ هەموو ئەو بەهاو دەستەواژانە لە خۆبگرێت کە باکگراوەندی مەعریفی دەقیان لەسەر بونیاد نراوە، لەوێشەوە دەتوانین ئاماژە بە کرۆکی دەسەڵاتی دەق بکەین، وەک چۆن گوتمان بەشێکی دەبێتە کرۆکی دەسەڵاتی خوێنەریش، ئەو دەسەڵاتەش لەوێوە دەست پێدەکات کە پەیوەندی بە رێبازەکانی خوێندنەوەوە دەکەین و دەکەوینە دوتوێی تیۆری وەرگر و تیۆری پێشوازیکردنەوە.

لە لایەکی دیکە پۆرتریتی چەمکی دەقی ئەدەبی لە رێگەی زمانەوە خۆی نمایان دەکات، ئیتر دەبێ بە جۆرێک لە جۆرەکان بڕوامان بەوە هەبێت، کە خەسڵەتی سەرەکی زمانی ئەدەبی بەمانا تازەکەی ئەوەیە کە (یاریکردن) لەنێویدا کراوەیە، هەر لەوێشەوە خەسڵەتی دەق بە مانا (بارت)ییەکەی بە چێژو ئیستێتیکاو دنیابینییەوە بەندە[٤]، وێڕای ئەوەش یاریکردن لەنێو ئەو بۆشاییەی کە خوێنەرو دەق بەیەکەوە دەگەیەنێت بە کراوەیی دەمێنێتەوە، چونکە وەک گوتمان فەزایەکە ئازادی رەنگ دەکات، ئەو فەزایە ئازادەش دەشێ بە خەیاڵ بچوێنین لەوێوە کە سنوورەکان بوونی خۆیان لە دەست دەدەن، وەک چۆن دەسەڵات بە هەموو ماناکانەوە بوونی تەواو دەبێت، لێرەدا یاریکردنی نێو دەق دەشێ یاریکردنی نێو خەیاڵ بێت، لە یاریکردنی نێو خەیاڵیش هیچ مەعریفەو زانستێک جێی متمانەو پشت پێبەستن نین، لەوێوە براوەو

دۆڕاوی تیا دەرناکەویت، ئیتر دەگەینە ئەوەی کە ئەو جۆرە یاریکردنە نە هەڵگری بیرۆکەی ئامانجی مێژووییە و نە واقیع، نە بڕوای بە تاک مانایی و تاکە راستییەکەیە نە حەقیقەتێکی رەها.

زمانی دەقی ئەدەبی لەوێوە دەردەکەوێت کە هیچ مەعریفەو زانستێک جێی متمانەو پشت پێبەستن نیین، لەوێوە بڕوای بە بردنەوەو دۆڕان لەق دەبێت، کە تەواوی دوالیزمەکان تەجاوز دەکات، وەک چۆن لەوێوە وەک دیاردەیەک بەردەوام دەگۆڕێت و بەردەوام لە واقیعێکەوە بەرەو واقیعێکی دیکە هەنگاو دەنێت، کە زەمەن پەرست نییە، بەڵکو لە گومانەوە راست دەبێتەوە. کەواتە ئەگەرچی دەقی ئەدەبی بونیادێکی کراوەیە و قابیلی دامەزراندنی بەردەوامە، بەلام دەمەوێ ئەوە بە بیر خوێنەر بهێنمەوە کە لە زمانی دەقدا راستی رەها شوێنی نابێتەوە، وەک چۆن تەواوی دەسەلاتی دیکتاتۆرییانە بەتاڵدەبێتەوە، هەر لە دیکتاتۆرییەتی ماناو سەرچاوەو زەمەن و دەلالەتەوە تا دیکتاتۆرییەتی نووسەرو خوێنەرو کەلتوور، لەو حاڵەتەدا زمانی دەق هەڵگری تەواوی جیاوازییەکان دەبێت، بەو مانایەش چەمکی دەق لە جیاوازی خوێندنەوەکان و پرشنگی خەیاڵی خوێنەرەوە دێتە بەرهەم، لێرەدا ئەگەر بەشێکی چەمکی کرانەوە پەیوەندی بە جیاوازییەکانەوە بێت، بەشێکی پەیوەندی بەو هێلە نادیارانەوەیە، کە لەوێوە زمان بە دنیامان دەبەستێتەوە. وەک چۆن ئەگەر بەشێکی تێگەیشتنمان بۆ دەق بە ئاستی رۆشنبیری و پرس و خەیاڵەوە بەند بێت، ئەوە بەشێکی دیکەی پەیوەندی بەوە دایە کە دەق زەمەن ناپەرستێت، وەک چۆن ئامانجێکی دیاریکراویش ناپەرستێت، بەڵکو لە پرسی بەردەوامدا یارییەکانی خۆی درێژە پێدەدات، هەر بەو مانایەش پرۆسەی خوێندنەوەو رەخنە پەیوەندی بەو فەزا ئازادەدایە کە دەقی ئیبداعی لە چاوەڕوانی خوێنەر دەیخاتەوە.

سەرچاوەو پەراوێز:

١ - جوليا كريستيفا-علم النص- ترجمة: فريد الزاهي/مراجعه:عبدالجليل ناظم/دار توبقال للنشر ل٨.

٢ - عەبدولموتەلیب عەبدوڵلا، ئاگایی زمان زمانی ئاگایی- چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی /١٩٩٩.ل ٦١.

٣ - عەزیز ئەلتەمیمی، (سیستەمی خوێندنەوەو دەسەلاتی ئەزموون) رۆژنامەی (الزمان) ژمارە ١٥٦٨ دووشەممە٢٨/تەمموزی ٢٠٠٣.

٤ - بارت پێیوایە دەق دوورە لە دەسنیشانکردن و دیاریکردن، نزیکە لە دەستلێدان و بەریەککەوتن، هەر لە بەر ئەوەش دەق بە سروشتی مەجازی دەمێنێتەوە (دەستیش لە بری ئەوەی پێناسەی دەق بنووسێتەوە، پرۆسیسەکردنی وێنە دەکات، هەروەها گوتار دەربارەی دەق بوونی نییە، هەر دەبێ دەق بێت). بڕوانە:-ئاگایی زمان زمانی ئاگایی/ هـ.س.پ. ل١٠٥/١٠٦،